

УДК 347.781.5 [Ю.Тютюнник]

Ярослав Файзулін*

НЕВІДОМІ СПОГАДИ ГЕНЕРАЛ-ХОРУНЖОГО АРМІЇ УНР ЮРІЯ ТЮТЮННИКА

У статті публікуються спогади відомого військового діяча, учасника національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Юрія Тютюнника.

В статтє публікуються воспоминання известного военного деятеля, участника национально-освободительного движения 1917–1921 гг. Юрия Тютюнника.

Постать генерал-хорунжого Юрія Йосиповича Тютюнника (1891–1930) є однією з найвідоміших у новітній історії України. Він відігравав помітну роль у боротьбі українського народу за державну незалежність і соборність у 1917–1921 рр.

Свою участь у національно-визвольних змаганнях Ю.Тютюнник детально описав у спогадах, опублікованих у 1922–1923 рр. під псевдонімом Юртик в «Літературно-науковому Вістнику»¹, «Календарі Червоної Калини»² та двотижневика «Заграва» – друкованому органі Партії національної роботи (революції), який редагував Д.Донцов. Через «Заграву» Ю.Тютюнник намагався пропагувати ідеологію і тактику антибільшовицької боротьби: «...я спинився на «Заграві» (виходить зараз у Львові під редакцією Донцова), в котрій я особисто беру найживішу участь. Треба зробити щоби «Заграву» читали по всій Україні. Ти повинен зорганізувати для неї підписку на Волині, а наперед усього для себе її виписати. «Заграва» має зверху нужденний вигляд, але більша кількість передплатників зробить і вигляд кращим»³, –

* **Файзулін Ярослав** – к. і. н., науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 років Інституту історії України НАН України.

¹ **Юртик Г.** Звенигородський Кіш Вільного Козацтва // Літературно-Науковий Вістник. – Львів, 1922. – Кн. 2. – С. 125–134; *Його ж.* Перший Сімферопольський полк ім. гетьмана П.Дорошенка // Літературно-Науковий Вістник. – Львів, 1923. – Кн. 1. – С. 31–42; *Його ж.* Другий Всеукраїнський військовий з'їзд. Перший Універсал // Літературно-Науковий Вістник. – Львів, 1923. – Кн. 3. – С. 228–234; – Кн. 4. – С. 306–315; *Його ж.* Стихія // Літературно-Науковий Вістник. – Львів, 1923. – Кн. 3. – С. 223–238; *Його ж.* Творимо // Літературно-Науковий Вістник. – Львів, 1923. – Кн. 6. – С. 147–163. Те саме див.: *Тютюнник Юрко.* Революційна стихія // Квартальник Вістника. – Львів, 1937. – Ч. 4 (16); // Дзвін. – Львів, 1991. – №№ 7,8; Тютюнник Юрко. Записки генерал-хорунжого. – К.: Книга Роду, 2008. – 312 с.

² *Тютюнник Ю.* Жовта раса // Календар Червоної Калини на 1924 рік. – Львів, 1923.

³ Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (далі – ГДА СЗР України). – Спр. 11012. – Т. 32. – Блокнот. 2. – Арк. 4.

писав Ю.Тютюнник 19 квітня 1923 р. полковнику Армії УНР Михайлу Палію-Сидорянському.

На початку 1923 р. Ю.Тютюнник видав працю «Зимовий похід 1919–20 років», відзначивши у передмові, що «Поставив собі завдання подати перебіг боротьби українського війська і населення за своє національне визволення протягом зими 1919–20 рр. і частини останнього»⁴.

Однак, як свідчить авторська передмова до книги, 1923 р. була опублікована лише перша частина спогадів. Загалом праця мала складатися з трьох частин: політичного огляду, опису бойових операцій та організації війська, а також особистих вражень і спостережень автора. 3 жовтня 1922 р. у листі до підполковника Армії УНР Павла Бондаренка Ю.Тютюнник пише, що переїжджає у Саджавку, де сподівається засісти за дописання другої і третьої частини книжки⁵. У листі до поручника Павла Гоцуляка 10 грудня 1922 р. Ю.Тютюнник відзначає: «в січні 1923 р[оку]. закінчиться друком моя праця «Зимовий похід» частина перша (7–8 листів друку). Мені хотілося би направити кілька сот примірників до Румунії (Бесарабія, Буковина) для розпродажі, ціна книжки тут на місці виноситиме 2000–3000 м[арок] п[ольських] (залежить від курсу) себто, 20–30 леїв рум[унських]. Може Ви зможете допомогти мені продати частину книжок до Румунії. Чим швидче я продам першу значнішу партію, тим швидче викінчу другу частину теї ж праці»⁶. 14 січня 1923 р. Ю.Тютюнник повідомив полковника Юрія Пирогіва, що перша частина праці «Зимовий похід» вже друкується⁷. Про друк другої і третьої частини книги «Зимовий похід 1919–20 років» не йдеться у жодному з наявних на сьогодні історичних джерел. Цілком ймовірно, що їхні рукописи дотепер зберігаються в архівах і чекають на своє відкриття. Очевидно, що в архівах колишніх радянських спецслужб зберігаються й неопубліковані спогади і менш відомі праці Ю.Тютюнника, адже в другій половині 1920-х рр. він активно займався публіцистикою і написанням своїх мемуарів.

Спогади Ю.Тютюнника є актуальними дотепер. Їх використовують більшість дослідників історії українського війська та повстанського руху часів національно-визвольних змагань, передусім 1919–1920 рр. За роки незалежності значно посилюється інтерес і до постаті самого генерал-хорунжого Армії УНР, видано низку публікацій, що висвітлюють його життя⁸.

Зважаючи на значний дослідницький інтерес до постаті Ю.Тютюнника,

⁴ Тютюнник Юрко. Записки генерал-хорунжого. – К.: Книга Роду, 2008. – С. 94.

⁵ ГДА СЗР України. – Спр. 11012. – Т. 32. – Б. 1. – Арк. 22.

⁶ Там само. – Конверт. 3. – Арк. 1–1зв.

⁷ Там само. – Б. 1. – Арк. 38–39.

⁸ Романчук О. Суперник Головного Отамана // Дзвін. – 1991. – №7. – С. 79–83; Бурнашов Г. Генерал-хорунжий Юрій Тютюнник: Чекістська «Справа № 39». – Івано-Франківськ: Івано-франківська обласна організація всеукраїнської спілки краєзнавців, 1996. – 71 с.; Генерал-хорунжий Армії УНР. Невідома автобіографія Ю. Тютюнника. Публікація О. Божка // З архівів ВУЧК-ГПК-НКВД-КГБ. – 1998. – Ч. 1–2. – С. 24–56; Штайло О. Генерал Юрко Тютюнник. – Львів: «Світ», 2000. – 144 с.; Коваль Р. Коли кулі співали: Воєнно-історичні нариси / Вступ. слово В. Шкляра. – К.: «Діокор», 2006. – С. 301–315 та ін.

основні віхи його життя й діяльності в роки Української революції висвітлені достатньо повно.

З початку 1917 р. Ю.Тютюнник в званні прапорщика російської армії включається у національне життя в Сімферополі і стає одним із ініціаторів створення у цьому місті Українського військового клубу імені гетьмана Петра Дорошенка, а згодом Першого Сімферопольського полку імені Петра Дорошенка.

На Другому всеукраїнському військовому з'їзді 10 червня 1917 р. Ю.Тютюнника обрано членом Української Центральної Ради та Всеукраїнської ради військових депутатів. Вважаючи метою революції національне визволення, Тютюнник оцінював кожен подій з позиції націонал-революціонера. Осуджував Центральну Раду за відсутність чіткої національної ідеології та стратегії дій, а відтак – за не рішучість і пристосуванство до обставин. Він не голосував за Другий Універсал Центральної Ради та Інструкцію Тимчасового Уряду, підтримував вимоги самостійників щодо створення регулярного українського війська.

У лютому 1918 р. більшовицькі війська окупували Київ і Ю.Тютюнник повернувся на Звенигородщину, де був обраний звенигородським кошовим отаманом вільного козацтва. Вільні козаки чинили опір російській армії, зокрема, завдали поразки 8-й армії під станцією Бобринська. З поверненням Центральної Ради при допомозі німецьких військ, вільне козацтво демобілізувалося. Терор з боку німецьких каральних загонів влітку 1918 р. призвів до відродження козацтва і вибуху масштабного повстання на Звенигородщині.

З початку 1919 р. Ю.Тютюнник переходить на службу до отамана Матвія Григор'єва і очолює штаб першої бригади. З поразкою військ М.Григор'єва влітку 1919 р. Ю.Тютюнник створює повстанський загін (близько 3000 вояків) з яким проводить рейд територією України, а згодом приєднується до Армії УНР. 26 липня 1919 р. підпорядковані Ю.Тютюннику частини було переформовано в Київську групу Армії УНР, яка впродовж літа-осені цього ж року боролася з білогвардійськими й більшовицькими військами.

На початку грудня 1919 р. виснажена боями українська армія була оточена у т.зв. «трикутнику смерті» на Волині білогвардійцями, більшовиками і поляками. Українське командування вирішило переходити до партизанських методів боротьби. Ю.Тютюнник став одним з ініціаторів і заступником Командарма в Першому Зимовому поході (6 грудня 1919 – 5 травня 1920 рр.). Протягом 5 місяців Армія УНР, ведучи важкі бої з білогвардійськими та більшовицькими військами, пройшла близько 2,5 тис. кілометрів, знищуючи ворожу адміністрацію на українських землях.

Протягом 1921 р. Ю.Тютюнник на посаді начальника Партизансько-повстанського штабу керував підготовкою нового антибільшовицького походу та загальноукраїнського повстання. У жовтні-листопаді 1921 р. він командував Українською повстанською армією у Другому Зимовому поході, який завершився поразкою і став останньою збройною сторінкою українських національно-визвольних змагань.

Хоча біографія Ю.Тютюнника висвітлена значно краще, ніж життєписи більшості діячів Української революції, «білою плямою» в ній є історія родини і дитинство майбутнього генерала, що зумовлено відсутністю джерельних матеріалів. Дотепер нічого не відомо про походження батьківського роду (Тютюнників) і роду по матері (Педанів), життя прадідів Ю.Тютюнника Михайла і Петра й дідів Степана і Василя. Не висвітленою є й доля батьків Йосипа і Марини Тютюнників, його братів і сестер.

Історики здебільшого переказують поодинокі факти з автобіографії генерала, написаної наймовірніше в 1923 році в застінках ДПУ. А саме, що народився Ю.Тютюнник 20 квітня 1891 року в селі Будища Пидинівської волості Звенигородського повіту Київської губернії у родині колишніх кріпаків Йосипа та Марини. По материнській лінії він був внуком сестри Тараса Шевченка Ярини. Хрестили і записали факт народження дитини в метричну книгу в сусідньому з Будищами селі Майданівці. Оце й все.

У фондах Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України пощастило виявити рукопис невідомих раніше спогадів Ю.Тютюнника про свій рід і дитинство⁹. Як свідчать нотатки Ю.Тютюнника, він займався підготовкою власних мемуарів, а віднайдені спогади, власне чотири їх частини – рід по батькові, рід по матері, біографія батькова, біографія материна, мали стати вступом до узагальненої праці.

Написані під час другого ув'язнення Ю.Тютюнника у 1929–1930 рр. у камері № 9 Харківської в'язниці ДПУ, впродовж десятків років ці оригінальні матеріали зберігалися під грифом «таємно» в архівах радянських спецслужб, а відтак не були доступними для дослідників і громадськості.

Спогади Ю.Тютюнника написані в гарному публіцистичному стилі, як відомо Ю.Тютюнник мав талант і досвід написання публіцистичних праць. Вони є надзвичайно цінним і цікавим історичним джерелом, яке висвітлює походження роду Тютюнників, життя пращурів Ю.Тютюнника й дитинство майбутнього генерала. Їхня публікація стане в нагоді дослідникам, які займаються вивченням біографії генерал-хорунжого Ю.Тютюнника і сприятиме посиленню інтересу до постаті визначного військового діяча серед пересічних українців.

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

До власних споминів

З Кирилівки вода збігає в яри й тече тими ярами, далі – річками і до Дніпра і до Буга. А от з Будищ вся вода, коли тече, то вже лише до Буга й ні капелиночки до Дніпра. З Моринець, як із Кирилівки – й сюди й туди. Якби взяти довжелезну предовжелезну шворку та, забивши кілочки під Будищами,

⁹ ГДА СЗР України. – Спр. 11012. – Т. 37. – Арк. 6–17 зв.

під Кирилівкою і під Моринцями, зав'язати за них ту шворку й дуже добре натягти, мали-б ми величезний трикутник: від Будищ до Кирилівки – дві версти, від Кирилівки до Моринець – три версти, а від Моринець до Будищ мабуть так, що верстов із п'ять буде.

Стародавнє Тютюниківське кодро в Моринцях. Звідтіль вони й до Будищ з'явилися. Як переповідав батько, першим Тютюником у Будищах був наймит із Моринець на ім'я Михайло. Ось цей Михайло моему батькові дідом приходився, а мені за прадіда був.

З давніх-давен Тютюники в Моринцях, хоч і кріпаками були, але не з бідного дуже роду й, звичайно, відбувши панщину, господарювали собі вдома й по наймах не тинялися. А моему прадідові довелося йти в найми, бо був він «безбатьченком»: «нагуляла» його Тютюниківна десь, як про це висловлювався мій батько. Від матері-покритки годі було за тих давніх часів сподіватися будь-якого майна-спадщини, крім глумливого вуличного прізвища «байстриук».

Саме мабуть оте «байстриук» і погнало мого прадіда з Моринець на чужі села, бо ж наймитувати можна було йому і в Моринцях. В Будищах парубчак потрапив за наймита до Потебеньки, а потім і зятем своєму хазяїнові став.

Як на кріпацькі часи, був отой Потебенька багатеньким собі й не випадало йому віддавати доньку за наймита. Але моя прабабуся сама віддалася. Мабуть таки моторним парубком був Михайло. Помітивши щось «не теє», Потебенька вигнав був під три чорти наймита, але, коли в доньки зрадлива запаска чи плахта стала надто щільно приставати до живота дівці, мусив старий каятися.

Потебенька вдався до сільських дипломатів, а ті вже до бувшого наймита. А той не бувши дурнем, здер зі свого тестя ще й посаг.

За звичаєвим правом, коли були брати, сестра не діставала від батьків у спадщину ніякого нерухомого майна. Отож Потебенька, щоб здихатися зятя зі своєї господи, доньки теж було шкода, випросив у громади півдесятини глеюватого підгірря для зятя і допоміг йому збудувати хижку.

В отакій спосіб став Моринський «безбатченко» мешканцем с. Будищ. Це могло статися ще й тому, що Моринцями й Будищами, як і всіма вколишніми селами володів Енгельгарт¹⁰. Отже «власність» – кріпаки мали змогу перебиратися з одного села до іншого.

За родинними переказами той прадід мій Михайло в моїй уяві був якимсь майже легендарним велетнем. Бо, сівши над яром на півдесятині глею, він зі своєю жінкою вигодував чотирьох синів і ще три доньки і всіх їх довів до пуття. Та ще і як... два сини в чумачку пішли!

Чумакування за тих часів було ознакою найкращого добробуту, якого лише де-хто з кріпаків мав змогу досягти.

¹⁰ Енгельгарт Павло Васильович (1798–1849) – один із найбагатших поміщиків в Україні в першій половині XIX століття. Як відомо, кріпаком Енгельгарта був і Тарас Шевченко, який народився у сусідньому з Будищами селі Моринцях.

Мій дід Степан був найстаршим сином Михайла і першим рушив чумакувати. Як воно йому чумакувалося, хто-зна. Бо не лише я свого діда ввічі не бачив, а навіть і батько мій ледве-ледве його пам'ятав. Бо вмер мій дід, як батькові лише шостий рік пішов. А бабуся моя дала дуба ще за два роки попереду свого чоловіка.

Так батько мій Йосип залишився сиротою без матері чотирьох, а без батька шістьох років. Куди йому було дітися. Була в нього одним-однісінька сестра заміжня вже, – до неї й пішов в сироти.

Воли, вози, ярма – все чумацьке тай надвірне і хатне добро розібрали добрі люди – дядьки батькові.

– Божа роса, – говорили добрі люди про сироту: – невідомо, коли воно ще там виросте, та ще чи й виросте, а добро треба комусь доглянути: наше ж воно, тютюниківське...

Так і розтягли мою дідівщину.

Підріши, мусив батько на свій хліб йти – наймитувати. Мусив йти наймитувати хоч і записано було на нього аж шість десятин поля і четверта частина десятини садиби в селі та ще й за селом левади майже з десятину. Коли кріпацтво скасовано було, громада наполягла, щоб сироті [...] стільки землі записати, бо [...] кожний тоді сахався більших клаптів поля, щоб меньше податків платити.

Здавши землю в оренду, можна було за неї менше виручити, ніж податків платити. Тому то батько не багато заробляв у наймах. Землею користувався його рідний дядько, а батько в нього наймитував і ніякої платні не одержував, бо дядько за землю платив податок.

Ба надокучило батькові наймитувати й одружився він, щоб самому хазяйнувати. Одружився на такій же сироті, як і сам, коли йому зроду було дев'ятнадцять років.

Мати походила з Педанів. Педани – стародавній рід в Будищах, мабуть із найстародавніших. Бо старе селище Педанівське саме посеред Будищ, звідкіля і почалося село.

Мати оповідала, що дід її Петро визначався не-абияким здоров'ячком і прожив собі щось до сотні років, а потім таки вмер, хоч і чудно якось. Ішов кажуть з поля тай зайшов у ярк до криниці води напитися. А там сиділо на цямринах і на траві чоловіка з п'ять кріпаків:

– Не пити мені, хлопці, більше води з цієї криниці, – сказав старий Петро.

– Чому це так, діду Петре? – запитали "хлопці", з поміж котрих наймолодший разів уже з п'ятдесят ряст топтав.

– Умру вже, – відповів дід. Ще раз потяг холодної води з коряка і похвалив:

– Добра водиця, нема що й казати.

Прийшов до дому Петро і вмер до ранку. Отакий був у мене прадід по материній лінії.

Петрів син Василь був батьком моєї матері. На селі він визначався

своєю незалежною, як на ті часи, натурою. Коли вірити переказам, деякі винки Василеві були просто анекдотичними.

До речі: любив Василь випити.

Отож десь у компанії, що й піп там був, курка лазила попід столом. Дід, звичайно, дригнув ногою, гукнувши на курку:

– Киш! щоб ти здохла...

– Не годиться, не подобає, Василю, так лягтися: кажіть краще: "Щоб тебе піп ізвів"...

Компанія зареготала з попового дотепу, задовольняючи самолюбство демократичного пан-отчика.

Ба далі більше, а потім іще більше – випила компанія таки добре. Тоді знову дригнув Василь ногою й разом, як заскавучало цуценя під столом, вигукнув:

– А вон!... Щоб тебе піп ізвів.

Компанія знову реготала, крім, звичайно, попа...

З давніх давен було встановлено в церкві розпорядок, щоб, йдучи до сповіді, кожний купував у дяка квитка. За квиток було встановлено сталу ціну. Торгуватися – ні-ні.

Взявши квитка, віруючий віддавав його попові, а той вже тоді аж брався випитувати й прощати людині всі її гріхи.

Оказія трапилася перед Великодніми святами в піст. Дзвонив дзвін, скликаючи віруючих купувати квитки на сповідь. Од свого подвір'я до церкви йшов піп. Ба назустріч йому чимчикує на підпитку дід мій Василь, з корчми йде.

– Були там, Василю, люди не старіються? – обережно глузуючи, запитав піп своє "духовне чадо".

– Еге ж, був там, де люди не старіються, в ...корчмі. А ти, продана душе, вже квитками торгувати йдеш?

Зачувши таку відповідь та запитання, рвонув піп до церкви, а дід йому вслід:

– Ач, як побіг! Не подобається...

Прибіг піп у церкву і прудко до крилоса. Вхопив піп шапку дякову і виніс її, як горщик з борщем на двір, на сходи. Тоді взяв шапку за денце і розвіяв квитки по вітру.

В пам'ятку ця оказія на селі й досі, бо від того дня, йдучи сповідатися, віруючі просто попові кладуть гроші – нема квитків.

Паламареві доньки дуже копили губи: мовляв, ми не абищо – наша мати попівна... Стануть було напереді всіх людей і перешкоджають свічки світити – обминай їх!

Ну, а дід Василь не обминув. Став старий навколішки і поклона вдарив, перехрестившись. Та коли випростав спину, несамовито залящала одна з паламарівен: спідниця в неї була широка на обручах, а дід зачепився за неї головою і задер угору.

Такий випадок, – як бути, – непередбачено ніякими канонами. Тому дід

став поруч із попом, що вискочив з вітваря на гвалт і прорік:

– Вибачте мені, люди добрі, і ви, пан-отче! Бо, як нагинався, бив поклони я, церква була наді мною, а як підвівся, – мені самому соромно, а вам нічого вже й говорити. І стане ж тобі, прости господи, перед вітварем, що й поклону вдарити не можна...

Звичайно, після оказії паламарівни ставали вже собі при боці коло клироса.

Проте дід зовсім не був якимсь то [...], ні. В отакий спосіб він протестував, легально боровся проти архаїчних традицій рабської поваги до «духовного звання», що панувала на селі.

Поза всим дід Василь був громадською людиною і брав активну участь у вирішенні громадських справ. Ті самі паламарівни, що були ним осоромлені в церкві, потім дякували старому Василеві: він їм на громадській сходці виступив з допомогою проти дядя, що намагався загарбати собі частину церковної землі з хатою, де мешкали паламарівни по смерті своїх батьків.

Отако все про дідів та про дідів оповідали мені батьки. А жіночий же рід як? Що я знаю про своїх бабусь та прабабусь? – Майже нічого. Немовби жіноча стать і не існувала, не жила, не працювала й, нарешті, не народжувала й не доглядала моїх дідів та батьків. Так якось воно велося в ті часи, що про жінок не згадували.

– Знаю лише, що по материній лінії бабуся моя походила з осадчих, а прабабуся немов-би-то з шведів чи що.

Шведи

До речі про шведів. Жили вони в нашому таки селі й, звичайно, нічим, ні одежою, а ні звичаями не відрізнялися від усіх селян. А були це такі справжні шведи, нащадки тих, що за гетьмана Мазепи з Карлом XII приходили на Україну. Як вони забилися до Будищ, чому саме осіли в нашому селі, – нікому про те невідомо.

Мама моя оповідала за переказами свого роду, що перший швед, що оселився в Будищах, дожив до дуже старих років, а смерть йому не приходила. Й от мамина бабуся пам'ятала немовби того найстарішого шведа. Вийде було він під гору, сидить, сидить та й затужить:

– Ой, ти, шведко, моя ненько! Де ти мене породила, а де мені доводиться помирати...

– Здається, оці перекази про старого шведа, що тужив за своєю далекою батьківщиною, вперше зроду промайнули переді мною, порушивши в дитячій голівці якесь підсвідоме почуття любові до рідного, яке в ті часи для мене обмежувалося щонайбільше околицями села Будищ і ніяк не сягало ні до Кирилівки ні до Моринець.

Батьки без мене

Коли батьки мої побралися, матері пішов двадцятий рік, а батькові лише дев'ятнадцятий.

Мати, хо тоже була сиротою, але її батьки щойно за рік перед тим

померли. Тому мати пригнала на своє хазяйство посаг – телицю. Пригнать то пригнала, але куди з нею дітися, не знали молодята. Бо з дідівського добра нічого не залишилося, крім ще прадідівської хати – хижки без сіней, з очерету [...].

Щось тижнів зо два мати горшком воду носила від криниці з яру, бо не було ні відра, ні шаплика, ні діжки. З такими "ресурсами" довелося розпочати хазяйство. Ну й розпочали.

За рік мати вже колихала в очеретяній хатці першого сина. А року 1875 забрали батька в солдати, як тоді говорили, в москалі.

– За старим звичаєм батько не повинен був іти в солдати, не мали його права віддати. Бо до того часу рекрута брали від громади, а не персонально. Громада на сході призначала чий син повинен іти в солдати й призначали з таких родин, що мали по де-кілька дорослих мужчин. А мій же батько був одинак! Та на долю моїй матері та й батькові припало, що якраз тоді було встановлено нового закона про загальний військовий обов'язок, а за цим законом одинака не брали в солдати лише в разі коли в його були старі батьки. Отже сирота мусив іти служити.

Пішов батько в солдати, залишивши матері одного сина, що на чотирьох уже пробував ходити, а другого мати діждалася через тижнів з п'ять, як вирядила батька.

Колыхала.

Стиха глузували сусіди. Раділи вороги, бо й без ворогів не обійшлося.

Ось за такими обставинами мати сказала сама собі:

– Щоб мої вороги не діждали бачити, як я заплачу!

Й оці слова на цілий вік їй стали, так би мовити, за девіз. Може, та й напевно плакала мати, але потайки, ніхто того не бачив.

– Пошесть була на селі. Померли обоє перші діти моїх батьків. Потім років через два батько в гості приходив. Знову народився був хлопчик та й той умер, не діждавшись батька з царської служби.

Залишившись сиротою і живучи з малку декілька років у сестри, від її чоловіка батько навчився читати й писати. Практично «письменність» стала в пригоді батькові аж тоді, коли його вдягли в солдатський мундир і почали навчати різної військової премудрості. Завдяки письменності батька було зроблено унтер-офіцером¹¹.

Полк, що в ньому відбував службу батько, стояв у «Привісленському краї», тобто в Польщі. Знаючи традиційну ненависть українського селянина до всього польського, що в його очах разом було і панським, царський уряд знав куди призначати рекрутів з України. На щастя, батькові не довелося «усмиряти» поляків, бо після 1863 року й там усе мовчало. В стінах касарні місцеве населення ніколи не називали поляками. Поляків не було, а були «мятежнікі» і «жіди».

¹¹ В автобіографії, написаній, ймовірно у 1923 р. в застінках ДПУ, Ю.Тютюнник відзначив, що його батько Йосип Тютюнник навчився «грамоті» під час військової служби.

Проте жиди з України також служили в тому самому полку, що й батько.

За батьковими оповіданнями в моїй пам'яті залишилося декілька характерних моментів з тодішнього солдатського чи військового життя. Ці окремі моменти не витворили в моїй уяві картину тодішнього військового побуту, бо батько розповідав лише при нагоді та й то про випадки напів або й цілком анекдотичного характеру. Був батько черговим унтер-офіцером у роті. Поміж іншим обов'язком чергового було підтримувати встановлений порядок. Коло касарні була криниця, а над криницею росла велика, розкішна верба. Оказія трапилася теплої і місячної літньої ночі.

Вийшовши з касарні, помітив батько, що в затінку під вербою над криницею прищулилась якась-то постать. Батько підкрався тихенько. Вояк, стоячи біля криниці, виконував свою природну фізіологічну потребу.

Батько замахнувся і від чистого серця бахнув під вухо порушника ладу. Чи від несподіванки чи батько таки мав досить сили, але постать гепнула на землю і простяглася в тій самій калюжі, що сама наробила.

– Тютюник!... Ти збожеволів?. Батькові похолонуло в животі: з калюжі підводився ротний командір. Він зіп'явся на ноги, подивився батькові ввічі і, не промовивши більше ні слова, пішов собі геть.

Батько теж не промовив ні слова, немов-би йому язика вкорчило з переляку. То була тяжка ніч для батька. Його доля була в руках ротного командіра.

В касарню ротний командір прийшов пізенько, сонце до півдня добиралося і зараз же позвав до канцелярії батька.

– Нікому не говорив? – запитав ротний сам-на-сам.

– Нікому, – тіпаючись, відповів батько.

– Нікому? Ні одній душі?...

– Нікому...

Ротний собі щось міркував, а батько чекав вироку.

– Ну, йди... І нікому не говори, бо як дізнаються, суд не помилує тебе...

Марш!...

Так батько й до самісінької смерті не забув цього "анекдотичного" випадку, який міг скінчитися для нього і карою на горло. Все залежало від непевного настрою ротного командіра.

Коли полк вирушив на війну до Туреччини, батька було залишено за старшого вартової команди. Ця вартова команда мала охороняти касарні та ще деякі полкові склади з різним військовим майном.

Коштів на харчування та й на інші видатки залишено було команді не багато.

Батько сюди й туди до різного місцевого начальства, щоб дістати хоч харчів, коли залишених полком не вистачило. Начальство не надто розщедрилося. Довелося частенько голодувати цілій команді.

Одного разу на самоті звертаються до батька двоє підлеглих йому солдатів – жиди з України (до речі, жидів чимало залишалося в команді вартувати касарні).

– І ми голодні, – кажуть вони: – і ви, пане взводний, голодні. Ой-ой, що то воно з нами буде?...

– Та якось уже дочекаємося полку з війни, хоч і поголодуємо, – відповідає батько.

– Ну, навіщо ж будуть пан взводний голодувати та й ми усі, коли те зовсім не потрібне, коли з того нема ніякої користі нікому?..

– А що я маю робити? Нема ж у мене власних грошей, щоб я харчувався сам та ще й вас усіх харчував...

– Навіщо гроші?...Ми маємо спосіб...

Батько вислухав їх. Спосіб, чи то пак план чудово обміркований жидівською частиною вартової команди. Батькові лише довелося виконувати той план.

Другого ж дня батько заарештував тих самих двох жидків і посадив їх під варту. Під вечір решту жидів з команди було відпущено до міста.

– Двоє з наших умірають голодні й під арештом!

Ця фраза надзвичайно швидко пошепки передавалась з уст до вуст в жидівській частині міста. А згодом до батька повалили з міста депутації з проханням:

– Якщо не можна вже їх ніде звільнити від кари, то дозвольте, пане начальнику, хоч передати їм їсти чого небудь... Звичайно, батько дозволяв. Так зібралось різного припасу для цілої команди на тиждень чи й два. Тоді заарештованих випущено й усі разом наїдалися досхочу.

Поки полк повернувся з турецького походу, не один ще раз батькові довелося виявляти себе "суворим начальником".

Так жидівське населення польського міста підхарчувувало армію російського царя...

Тим часом мати господарювала. Переборюючи лихо, народжуючи, годуючи і по смерті ховаючи дітей, вона не втрачала віри в свої сили й у злиднях завзято боролася за своє "місце під сонцем". Ще тоді прибутку земля давала так мало, що його ледве вистачало на податки.

Коли батько повернувся додому з солдатів, то застав уже в матері на хазяйстві дві коровки, ярма і віз – хазяйство вже мало тяглову силу, так би мовити, живий і мертвий реманент. Ще й поросята були й овець з п'ятеро.

Отоді-то, порадившись, узялися мої батьки до господарювання. Насамперед корівки було продано й за ті гроші куплено коняку. Коров'ячого воза переробив сам батько на конячого, причепивши голоблі замість [віз]. Хомута в добрих людей позичив, а каритники зробив із мотузків.

Тою конячиною батько не лише землю обробляв. Узявся він і до «комерції»: скуповував по селі кислиці та гнилиці й віз їх на Південь, на степи. Чи багато заробив батько на своїй кислично-гниличній комерції хтозна, але швидко мусив її полишити й братися до чогось більше певного. Зараз же за селом, припіраючи до царини, мали батьки півтори десятини поля, що було прирізано панами замість левад, які вони собі загарбали. На тому полі

взялися батьки садок дбати, тай дома, коло хати садити дерева.

Тим часом знову народжувалися діти – одно, друге, третє...

Було в селі дві корчми: одна громадська в селі, а друга – панська за селом.

Звичайно, пан конкурував із громадою що до шинкарства. Він свою корчму віддавав кому-небудь на відкуп, а відкупщик (орендатор) уже від себе, шинкуючи, комерцював.

Що до громадської корчми, то самою ж громадою було встановлено особливий, відмінний від панської порядок. За постановою громади шинкар повинен був сплачувати громаді сталу платню, яку сама громада визначала окремо для кожного року. Але й шинкарем не всякий перший-ліпший мав право бути аби в нього гроші були, ні. З охочих, що давали згоду шинкувати, громада обирала собі шинкаря.

Й от мого батька було обрано за громадського шинкаря. Не кидаючи хазяйнувати, взялися батьки ще й до шинкування. Мабуть не аби-якої енергії треба було для того всього. Діти були ще малими, й тому батько став «експлуататором»: наймав собі на допомогу хлопчину-погонича до коней. Як старші діти підросли трохи, обходилися батьки вже без наймитів.

Всього мати народила чотирнадцятеро дітей. Я був десятим по черзі й найменшим із тих, що залишилися рости, не повмиравши маленькими.

Моє щасливе народження

Народився 20 квітня (за старим стилем) 1891 року в тому ж таки селі Будищах. Народження моє припало на самісінький Великдень, як раз тоді, коли люди під церквою паски святити.

Був на селі забобон, йняли люди віри, що той, хто вмере на Великдень, без ніякого тобі ходження по митарствах потрапляє просто до раю. Щасливі були отакі мерці. Й от мабуть тому мені також на роду написано, – казали, – щастя зазнати.

– Чи то видано? Чи чувано? Треба йому на самісінький Великдень та ще й уранці до схід сонця народитися, – гомоніли селяни.

Коли я народився, то й хазяйство батьки вже мали краще: двоє коней, корова, вівці... Так немовби то все віщувало, що я таки щасливіший від своїх старших живих трьох братів та сестер.

Стала мене мати годувати, а я почав рости.

– Ну й погано ж ти ріс! – говорила мені мати, як я вже був дорослим. Але буду писати за батьківськими та за старших братів оповіданнями.

Справді погано ріс я. Мабуть не було такої дитячої хвороби, щоб мене вона поминула.

В мене набрякали, пухли залози й гнили потроху, залишаючи шрами на шиї.

– Таке худе, таке сухе аж сине... Самі кістки та шкура. Та ще голова, як довбня. От-от, здавалося, переважить голова до низу й упаде хлопець і кістки з нього посипляться, – так оповідала мати про моє хворобливе дитинство.

Й вирішила мати, що одначе толку з мене не буде – вмру, тому не дуже вже й турбувалася: не перша дитина мала вмирати... Коли влітку йшла жати, зачиняла й замикала мене мати в хаті і старшу двома роками сестру також, щоб годувала й доглядала. Щовечора, з поля повертаючись, сподівалася, що може й умер за день. Але я вперто жив, не хотів умерати й не вмер.

Перше, що залишилось у мене в пам'яті, це мати.

Ось вона мов сьогодні бере мене на руки й виносить на двір, вкутує, пригортає до грудей, тулить до обличчя. А надворі ніч. Вгорі зорі й зорі. Місяць ще не вийшов на серед неба, поза хатою ховається. Мати несе мене на причілок, звідкіль і місяця видно. Вона врочисто дивиться на місяця вгору, мене хрестить і шепче, шепче щось губами. Потім плює мати три рази через плече назад себе й несе мене мати в хату, кладе спати¹².

Сама мати швидко молиться богу перед іконами, а потім бере ножа-колодача, що ним кабанів колють, і хрестить ним усі вікна та двері.

Мені страшно, моторошно. Коли б вікна не похрещено на ніч ножем, нечиста сила влізла б, як усі сплять, і вкрала б мене малого... Ну, а кого ж їй, силі нечистій, украсти, як не мене найменшого? Сили ж у мене ніякої нема...

Та ось лягає мати коло мене. Я пригортаюсь до її пазухи, і ніяка мені сила нечиста не страшна. Я засинаю.

Мати. Вона дужа, могутня. Коло неї спати найтепліше.

Пам'ятаю зиму тяжку. Тої зими майже ціле село перекачала хвороба – тиф. В нас лише батько та сестра моя Ганна тої зими не хворіли тифом (перехворіли раніше), а ми всі хлопці й мати покотом лягли. Тяжка була зима. Майже щодня калатали дзвони в слід мерцям, що їх везли несли до цвинта

¹² Цей фрагмент з дитинства Ю. Тютюнник згадував також в своїй автобіографії.